

ELS HISPANI: EMIGRATS HISPANOGOTS A EUROPA (SEGLES VIII-X)¹

JOSEP M. SALRACH
Institut d'Estudis Catalans
Universitat Pompeu Fabra

RESUM

Ens proposem estudiar el moviment emigratori dels hispanogots que abandonen la Hispània musulmana (al-Àndalus) arran de la conquesta musulmana d'Hispania. Per motius religiosos, polítics i econòmics, els *hispani*, tal com seran anomenats, fugen i marxen cap al nord, als comtats catalans que queden fora del domini musulmà i a Septimània, a partir del 713-720 i fins al segle x en un degoteig constant. S'estudia la cronologia de les diferents onades migratòries i les causes que les motiven, tot diferenciant els clergues —que faran una tasca de difusió essencial de la cultura goda per Europa— de la resta d'hispanogots —nobles i pagesos. Es ressegueix els llocs d'establiment i la manera com s'hi estableixen —gaudiran d'un estatut jurídic especial concedit per Carlemany—, i alguns dels conflictes que sorgiran, com ara els que tindran amb les famílies comtals i vescomtals dels llocs com a conseqüència d'intentar transformar les aprisions en propietats plenes.

PARAULES CLAU

Emigrants hispanogots, Hispània musulmana, nord-est d'Hispania, Septimània, Europa carolíngia, segles VIII-X.

The *hispani*: Hispano-Goths emigrants in Europe (VIII-X centuries)

ABSTRACT

We propose to study the migratory movement Hispano-Goths leaving the Muslim Hispania (Al-Andalus) following the Muslim conquest of Hispania. For religious, political and economic reasons, the *hispani*, as they will be called, leave and flee

1. Conferència realitzada el 29 d'octubre de 2008. Els continguts que s'hi exposen són el resultat d'un treball que s'ha fet en el marc del projecte d'investigació HUM2007-646/12hist.

northward, to the Catalan counties that are outside Muslim rule and to Septimania, from 713-720 until the tenth century in a constant dripping. We have studied the chronology of the different waves of migrants and the causes that motivate them, by differentiating the clerics—who made a crucial task of spreading the Gothic culture in Europe—from the rest of Hispano-Goths—nobility and peasants. It follows sites of establishment and how they established in the new territory—they enjoyed a special legal status granted by Charlemagne—and some of the conflicts that arose, such as those with viscounty and county families of the area as a consequence of trying to turn the occupied land (*aprisio*) into full properties.

KEY WORDS

Hispano-Goths emigrants, Muslim Hispania, Northeast Hispania, Septimania, Carolingian Europe, VIII-X centuries.

La invasió i conquesta del regne visigot per àrabs i berbers, i el posterior establiment del domini carolingi a Septimània i nord-est d'Hispània, va comportar la migració de població hispanogoda des de territoris peninsulars sotmesos al domini musulmà cap a aquests territoris d'obediència carolíngia. És d'aquesta gent exiliada o emigrada durant els segles VIII-X de qui tractarem en aquest escrit.

MOTS I SIGNIFICACIÓ

Les fonts franques oficials, les de la cort carolíngia i els seus agents, anomenen *hispani* aquests emigrats o exiliats. El nom no planteja cap problema: per als francs, que en això seguien la tradició romana, *hispani* eren els habitants d'Hispània, la vella divisió administrativa de l'Imperi romà, una diòcesi, que comprenia el conjunt de la península Ibèrica i que els visigots van convertir en un regne que incloïa, a més, la Septimània o Gàl·lia gòtica. Els musulmans es van possessionar d'aquest regne entre el 711 (batalla de Guadaleta) i el 725 (ocupació de Narbona i el conjunt de la Septimània). Quan les tropes franques del rei Pipí el Breu a mitjan segle VIII van ocupar la Septimània (Narbona, 754), i van expulsar-ne els musulmans, hi van trobar una regió semidespoblada a causa de les lluites, però també famílies de la noblesa goda amb els seus vassalls, serfs i pagesos, que hi havien restat. Per als francs, els gots de Septimània, com que estaven fora d'Hispània, no podien ser hispanos o hispanogots, eren simplement gots. En canvi, quan el 785-801 van ocupar Girona i Barcelona, els francs van entrar en territori d'Hispània on també vivien gots

que indistintament, aquests sí, podien ser anomenats *gots* o *hispanis* (Abadal, 1986, p. 75-76; Salrach, 2004, p. 117-119).

Immediatament els documents de la cancelleria carolíngia adreçats als habitants de les terres meridionals del regne franc o, més ben dit, del sud-oest de l'Imperi distingeixen bé entre Aquitània, Septimània, Provença i Hispània. Encara que incorporats al regne franc occidental, pels reis carolingis els comtats catalans pertanyien a Hispània en el sentit que eren a Hispània, la vella Hispània, romana i goda, globalment considerada, que Carlemany hauria volgut «alliberar» del jou sarraí, però de la qual només alliberà una petita part: la Catalunya Vella actual. Encara a mitjan segle x la cort carolíngia anomena *Hispània* els comtats o, més ben dit, els considera una regió d'Hispània. Així quan l'any 948 el rei Lluís d'Ultramar rep a la seva cort l'abat de Banyoles diu que ve a *regione Yspaniae*, i quan el 951 atorga un precepte a favor de l'abat Cesari de Montserrat diu que és *de Yspania* (Abadal, 1926-1952, p. 229-231 i 255-257). Com que els comtats catalans pertanyien a l'Imperi carolíngi però estaven dins d'Hispània, i això era evident per a francs i gots, l'expressió Marca Hispànica, en el sentit de frontera hispànica, emprada en algun moment del segle IX per algunes fonts per designar el conjunt dels comtats, no podia satisfer del tot a ningú, i aviat es va oblidar (Abadal, 1969, p. 173-179; Zimmermann, 1989, p. 18-20).

Com és sabut, arran de la conquesta carolíngia, els bisbats catalans van passar a dependre de l'arquebisbe de Narbona, que normalment devia ser un clergue franc de la confiança de la cort carolíngia. Doncs bé, en els documents emanats d'aquesta autoritat metropolitana i adreçats als bisbes de la seva obediència, també es fa distinció entre els bisbes de Septimània i els d'Hispània, que en aquest cas són els de les diòcesis dels comtats catalans. Dins d'aquestes, els bisbes també ho tenen clar, els bisbats i els comtats són dins d'Hispània i els seus habitants són hispanis. Però aquesta obstinació a emprar el mot *Hispània*, en el sentit antic del terme, és a dir, englobant els comtats catalans, que els prelats catalano-septimans van mantenir encara durant el segle x, posava un problema: ignorava, en el sentit que en prescindia, el fet que la invasió musulmana i la conquesta franca havien dividit Hispània entre el territori musulmà, que era la major part d'Hispània, i el territori «alliberat» per Carlemany, la futura Catalunya Vella, que ja no era musulmà i havia estat reincorporat a la cristiandat. Per tant, el manteniment del mot *Hispània* a les fonts franques crea problemes de precisió. Així, per exemple, quan Lluís el Piadós es vol referir als *hispani* refugiats, és a dir, als cristians fugitius de la Hispània

musulmana que busquen refugi dins de l'Imperi i s'estableixen o són establerts a Septimània i als comtats catalans, construeix una frase que provoca confusió: diu, «els *hispani* que van venir d'Hispania i es van establir a Septimània i a aquesta part d'Hispania», amb referència als comtats catalans (Zimmermann, 1989, p. 17-18).

D'altra banda, Carlemany, Lluís el Piadós i Carles el Calb, els reis carolingis que més interessin al tema que aquí ens ocupa, es refereixen a aquests refugiats amb el nom d'*hispani*, i, és clar, això també pot generar confusió o ser poc clarificador tota vegada que, quan s'estableixen als comtats («aquesta part d'Hispania»), es posen a viure en un medi on la població també és hispana. Com distingir llavors els, diguem-ne, autòctons dels nousvinguts? Ramon d'Abadal creu que, amb afany clarificador, les fonts oficials emanades de la cancelleria carolíngia i potser altres fonts per contagi van emprar llavors la paraula *goti*, és a dir, *gots* per designar la població autòctona de Septimània i dels comtats catalans, i la paraula *hispani*, és a dir, *hispanos* per designar els sobrevinguts procedents de la Hispania no dominada pels carolingis, és a dir, la musulmana (Abadal, 1961, p. 653).

Aquesta necessitat de precisió respecte de la manera de designar les persones, gots i hispanos, també devia comportar un intent de precisió sobre els territoris. Per això aviat apareix la paraula *Gothia*, que al principi sembla indicar la pàtria dels gots i ser sinònim d'Hispania, però aviat l'expressió llisca cap a designar la *Gothia* no hispànica, és a dir, Septimània, i finalment s'empra per identificar els territoris gòtics de l'Imperi carolingi o del regne franc occidental, en el sentit dels territoris habitats pels súbdits gots del monarca franc, és a dir, Septimània i els comtats catalans. Dins d'una relativa i permanent ambigüïtat, quan això passa també es tendeix a reservar el mot Hispania per designar el territori musulmà peninsular. Així, per exemple, el 970 un vigatà testa i deixà per cobrar un deute que li deu gent *de Spania*; el 972 el comte Borrell ven un castell que es troba a la frontera en els límits amb Hispania, i des d'ara també es dirà que els atacs musulmans vénen d'Hispania. Mentrestant el comte Borrell de Barcelona, Girona, Osona i Urgell es titularà circumstancialment duc de Gòtia, potser per aquesta necessitat de diferenciar-se d'Hispania, i qui sap si també per marcar diferències amb el món dels francs (Zimmermann, 1989, p. 21-25 i 29-30; Zimmermann, 1992).

Ara que ja coneixem, doncs, el nom amb què eren coneguts a Europa els refugiats o emigrats que deixaven la Hispania musulmana, i el perquè d'aquest nom, és hora d'observar-los de prop.

D'ON PROCEDIEN?

Ja ho hem dit, d'Hispania! Però, de prop o de lluny? Sempre s'ha suposat que els emigrants que van entrar a l'Europa carolíngia (comtats catalans inclosos) no venien de molt endins de la Península, i Abadal en alguns dels seus escrits arriba a dir que molts devien ser originaris de terres de l'actual Catalunya i d'Aragó (Abadal, 1961, p. 651; Abadal, 1986, p. 75). Així hauríem d'imaginar que els *hispani* establerts a Septimània i els comtats catalans vindrien del que ara en diem *Catalunya Nova* i d'Aragó, però la realitat deu ser prou més complexa, en el sentit que hi devia haver emigrants de terres properes, potser els més nombrosos, i també de terres llunyanes. I no falten les proves.

L'any 874, per exemple, el bisbe de Barcelona se sent qüestionat en la seva autoritat a la ciutat per un prevere d'origen cordovès, Tirs, que ha de ser un clergue mossàrab arribat a la ciutat comtal des de Còrdova. Tirs, que deu oficiar la missa d'acord amb la litúrgia visigoda, contravenint les disposicions carolíngies sobre el ritus romà, segurament troba suport dins de la ciutat. És un moment difícil per al bisbe de Barcelona, que no només pateix usurpacions dins de la ciutat causades per Tirs, sinó que també ha de fer front a la desobediència d'un prevere dit Baió a Terrassa i a la sostracció de béns de l'església per obra d'uns homes anomenats Madaix i Recosind, qualificats de gots. Tan greu és el conflicte que les queixes del bisbe, a través d'un sínode celebrat a Attigny, arriben al mateix monarca (Abadal, 1926-1952, p. 430-433). Tirs, i qui sap si els altres (Baió, Madaix, Recosind), és un exemple clar d'emigrant del sud peninsular, on justament uns vint anys abans un grup de mossàrabs, encapçalats per sant Eulogi (mort el 851), havien buscat el martiri (Wolf, 1988; Coope, 1995). Qui sap si Tirs havia tingut alguna relació amb aquest cercle de cristians cordovesos radicals o amb els seus hereus i per això havia fugit i fruïa, suposem, d'un cert prestigi en els medis clericals barcelonins que l'acolliren.

En contrast amb Tirs, que ve de lluny, el millor exemple d'un *hispanus* refugiat de terres properes l'ofereix el comte aragonès Asnar I Galí, que governava a les valls dels Pirineus d'Aragó sota l'obediència dels francs fins que cap a l'any 820 o una mica abans va ser deposat per un complot antifranc tramat per famílies indígenes de les valls aliades amb els musulmans. Fugitiu d'Aragó, Asnar I Galí es va refugiar amb seguidors i serfs o esclaus als comtats pirinencs de Catalunya dependents dels francs. Ell, doncs, també és un *hispanus* refugiat, només que arribà de la mateixa serralada, uns quilòmetres enllà (Lacarra, 1945, p. 259; Abadal, 1965, p. 29 i 36-37).

Dins de la Hispània musulmana, que correntment denominem *al-Àndalus*, mot amb el qual els musulmans aviat l'acabaren designant, comunitats hispanogodes diferenciades per la llengua i la fidelitat a la fe cristiana, és a dir, mossàrabs, s'hi mantingueren fins a finals del segle XI. També d'això en tenim exemples que concerneixen la història de Catalunya i Aragó. A les terres de ponent, ben a prop de la frontera entre cristians i musulmans, però en territori musulmà, quasi a tocar el límit meridional del comtat de Ribagorça, hi havia dues comunitats de pagesos cristians, els d'Aguilaniu i Jusseu, que l'any 987 es disputaven la possessió d'un pou saliner. El jutge encarregat de dirimir la qüestió era un prevere, que es titulava jutge dels cristians del territori de Lleida, i que, des del punt de vista de l'Administració civil, depenia del governador musulmà de Lleida i, des del punt de vista eclesiàstic, del bisbe d'aquesta ciutat (Abadal, 1955, doc. 270, p. 427). El bisbe de Lleida d'aleshores, quan la ciutat pertanyia a l'Islam, podia ser un tal Jaume, que l'any 996 hauria passat la frontera per consagrar l'església de Güel, al comtat de Ribagorça (Abadal, 1955, doc. 316, p. 450-454; Ordeig, 1994, vol. II, doc. 112, p. 262-268), hipòtesi aquesta que es basa, no obstant això, en documentació falsa o manipulada.² De tota manera, entrat el segle XI, no sembla que les autoritats eclesiàstiques i civils dels comtats catalans tinguin en gaire estima aquests cristians de la frontera, que viuen a la banda musulmana, potser perquè a vegades participen amb les tropes musulmanes en expedicions contra els comtats. El cas és que l'any 1023, quan l'abat i bisbe Oliba va infeudar un dels seus homes de confiança, el levita Guillem, els castells de Montbui i Tous, en la frontera més extrema del comtat d'Osona, li va dir que els restaurés i reedifiqués per defensar aquella terra inhòspita *contra gentem paganam vel perversos christianos ibi male insidiantes* (Junyent, 1992, doc. 78, p. 123).

2. Com que el 996 era bisbe de Ribagorça un tal Eimeric i l'acta de consagració de Santa Maria de Güel està datada *regnante Carsia rege*, que s'ha identificat amb Garcia IV de Pamplona (vers 995 - vers 1004), Abadal pensa que el *reverentissimus episcopus Yachobus*, que hi figura com a consagrant, ha de ser navarrès, però no hi ha cap bisbe Jaume a Pamplona en aquest moment. Ordeig pensa que es tracta d'una dotalia falsa, com la de Sant Julià de Capella, datada del 842 (*anno Incarnationis Domini nostri Jesu Christi DCCCXLII*), i oficiada per *Jachobum episcopum Lericensem*. Jordi Boix apunta, en canvi, que, malgrat les incongruències i errors en la data, en tots els casos deu tractar-se del mateix bisbe Jaume de Lleida, que hauria consagrat Güel a finals del segle X i, entrat el segle XI, Sant Julià de Capella, i després hauria confirmat la dotalia de Sant Esteve del Mall (BOIX (1996), p. 28).

Una part dels *hispani* refugiats a Septimània i als comtats catalans durant els segles VIII-X deuriem provenir de comunitats cristianes com aquestes i ser, doncs, gent de frontera. Altres, com dèiem, podien venir de més lluny. Qui sap si en la narració llegendària de la *inventio* o descobriment de les restes del màrtir sant Cugat no s'hi amaga una història verídica d'aquestes característiques. Explica la *inventio* que un home religiós procedent de la Hispània musulmana, anomenat Llätzer, l'any 1079 va arribar a Barcelona i, en saber de la fama espiritual del monestir santcugatenc, hi va voler professar com a monjo. L'abat va dubtar, però, finalment, el va acceptar. Tanmateix, aviat el nou monjo, contra la seva voluntat, va ser posseït pel diable i, en el curs de les oracions, a l'església, va caure a terra entre convulsions i deliris. Els germans monjos van intentar de diferents maneres alliberar-lo del dimoni, cosa que van aconseguir, finalment, posant-li al damunt unes restes humanes venerades però desconegudes anomenades *del màrtir ocult*, que llavors el mateix diable, abans de deixar el cos del posseït, va confessar diverses vegades que eren les de sant Cugat (Rius, 1946, vol. II, doc. 695, p. 357-359). Aquesta narració, conservada en un document no signat, però escrit en lletra del segle XI o XII, de l'antic arxiu dels comtes de Barcelona, ens posa en contacte amb aquest món de les migracions de clergues mossàrabs cap als territoris cristians del nord, els comtats catalans en aquest cas.

QUAN VAN EMIGRAR?

Després de saber, més o menys, d'on venien, els refugiats, ara ens cal saber quan van emigrar. És fàcil imaginar que durant els segles VIII-X van anar abandonant al-Àndalus, preferentment cap al nord, com en un degoteig, gent que, per diferents raons, se sentia incòmoda sota domini musulmà i pensava poder viure millor i desenvolupar més bé les seves capacitats en territori de domini cristià. Aquest degoteig, si va ser constant, resultaria alterat, en determinats moments, per fluxos migratoris més grans. És a aquesta cronologia a la qual ara voldríem referir-nos.

Hi va haver un primer moment migratori important a la segona dècada del segle VIII arran de l'arribada dels musulmans a terres de la futura Catalunya, és a dir, quan les primeres expedicions militars i l'establiment del domini islàmic vers el 713-720. Llavors, els més compromesos en la resistència devien intentar fugir. D'aquesta primera onada migratòria, l'arquebisbe Pròsper de Tarragona, amb els seus companys Justí, Procopi, Marcial, Pantaleó i Jordi, que es van refugiar a Itàlia, n'és el millor representant (Abadal, 1968, p. 558).

Després devia continuar el degoteig mentre les autoritats musulmanes de les ciutats i l'aristocràcia hispanogoda assajaven formes de coexistència. Entre els musulmans invasors aviat van aparèixer divisions i rivalitats, sobretot entre clans àrabs, i també entre àrabs i berbers, que van derivar en conspiracions i enfrontaments armats als quals es van sumar famílies de muladí, és a dir, d'hispanogots convertits a l'islam. També dirigents hispanogots cristians es van involucrar en aquests conflictes i a vegades en van sortir escaldats. És el que li va passar al bisbe Anambad d'Urgell que, fidel al governador àrab, vers l'any 731 o 732 va haver de fugir davant una ofensiva del cabdill rebel, el berber Munūsa, que el va capturar i cremar a Llivia (Abadal, 1953; Abadal, 1986, p. 15-17; Mundó, 1998, p. 86).

Mentrestant, com dèiem abans, al nord dels Pirineus els francs, dirigits primer per Carles Martell i Pipí el Breu i després per Carlemany, frenaven els musulmans i els expulsaven, i així van entrar en la Gàl·lia gòtica i van portar la frontera als Pirineus (Abadal, 1986, p. 19-37). La proximitat del poder franc va inclinar les autoritats musulmanes de l'antiga Tarraconense (de les actuals terres de Catalunya i Aragó sobretot) i famílies poderoses hispanogodes a pactar amb el monarca franc. Carlemany va creure llavors que podia combatre els musulmans al sud dels Pirineus i fins potser alliberar Hispània, com ell mateix deia, del jou musulmà. El cas és que, comptant amb la col·laboració de famílies hispanogodes de la zona catalanoaragonesa, el 778 va intentar ocupar Saragossa i va fracassar (Abadal, 1956). Després del fracàs tot es va trasbalsar i precipitar. Van ser uns anys de gran confusió al nord-est peninsular: primer va arribar cap a la zona de Saragossa, i en general d'Aragó i Navarra, un exercit tramès per l'emir de Còrdova per castigar els compromesos en la temptativa de Carlemany. A la banda de Catalunya, però, potser també per temor a represàlies, Girona es va lliurar als francs el 785, fet que va determinar la inevitable expedició musulmana de càstig el 793 (expedició d'Abd al-Malik que quasi va arribar a les portes de Carcassona) i, de contracop, una campanya franca d'aproximació a Barcelona el 796 o 797 (Abadal, 1986, p. 677-87; Bramon, 2000, p. 183-184). Llavors, durant els darrers decennis del segle VIII, es va produir una segona onada migratòria, segurament la més gran de l'època. Dels emigrants civils d'aquest moment, el més cèlebre deu ser l'hispanò Joan, reconegut a la cort de Carlemany per haver derrotat un exèrcit musulmà al lloc de Ponts del territori de Barcelona (Abadal, 1926-1952, p. 307-311; Gillard, 2008, p. 261-265), però potser els més importants van ser un grup de clergues, autèntics cervells de la cultura visigoda, dels quals parlarem més endavant. També aquests anys van ser els del combat teològic i polític contra el bisbe

Fèlix d'Urgell, que es resistia a acceptar la uniformitat litúrgica i de pensament imposades per la cort carolíngia, i que el 799 va ser desterrat a Lió (Abadal, 1949).

Entrat el segle IX, després de la caiguda de Barcelona, hi ha unes temptatives franques de prendre Tortosa (804-809) i Osa (811 o 812) que fracassen, i van seguides d'una expedició musulmana contra Barcelona (Salrach, 1978, vol. I, p. 32-39). Tot plegat potser va impel·lir algunes famílies d'*hispani* a fugir cap al nord. El cas és que llavors o una mica més tard la frontera s'estabilitza cap a la banda de Tarragona, que es converteix, de fet, en una ciutat deshabitada o quasi. Posteriorment, a la dècada dels anys vint, hi ha una nova fase conflictiva marcada per un retrocés del domini franc: dos cops d'estat d'indigenistes i antifrancs, amb suport musulmà, a la banda dels Pirineus occidentals aparten del poder els cabdills filofrancs de Pamplona i Aragó (vers 817-820). El comte francòfil Asnar I Galí, que governava el comtat pirinenc d'Aragó (al nord de Jaca), ha de fugir i com altres hispanos ha de buscar refugi en terres més segures dins de l'Imperi carolingi (Abadal, 1986, p. 261-262; Salrach, 1978, vol. I, p. 44-45). En resposta, potser, els comtes francs de Catalunya porten una expedició de saqueig per terres de Lleida l'any 821 o 822, però, poc després, els anys 826-827, al centre dels comtats catalans, esclata una revolta antifranca, la d'Aizó o 'Aysūn i Guillemó, que també compta amb suport musulmà, i arran de la qual les terres del comtat d'Osona es perden temporalment per al domini franc (Salrach, 1978, vol. I, p. 47-48 i 73-90). Dels dos llocs de conflicte, les valls pirinenques de l'oest i les terres de la Catalunya central, devia fugir llavors, cap a terres franques més segures del nord o de l'est, gent que se sentia amenaçada. També aquests anys van ser els del desterrament polític a Rouen, al nord de França, del primer comte de Barcelona, el got Berà, que s'havia fet suspecte de connivència amb els musulmans i, doncs, de traïció (Abadal, 1986, p. 262-265).

Una altra fase conflictiva, que devia alimentar el degoteig d'emigrants, és la que es dona els anys quaranta i cinquanta del segle IX. Va començar amb una expedició musulmana procedent de terres de ponent que l'any 841 o 842 va entrar per les terres indefenses de la Catalunya central (les del Bages, Lluçanès i Osona) i es va estavellar a les portes de la Cerdanya. Una mica després, cap al 845-850, un comte franc, Guillem, fill de Bernat de Septimània, hereu d'una de les famílies més importants del regne, es revolta contra l'autoritat reial a Septimània i Catalunya. Compta amb l'ajut de l'emir de Còrdova, però topa amb molta resistència als comtats. Aquells anys sant Eulogi es vol traslladar de

Còrdova a Germània, passant per terres de l'actual Catalunya, però hi renunciava a causa de les lluites que hi ha, i que culminen amb expedicions musulmanes contra Barcelona i Girona cap al 847-848 i el 856 (Salrach, 1978, vol. I, p. 165; Bramon, 2000, p. 200-201 i 203-208).

També llavors, cap a mitjan segle IX, i encara una mica després, potser van arribar als comtats catalans, i qui sap si a Septimània, alguns *hispani* cordovesos, mossàrabs més o menys vinculats al moviment dels màrtirs voluntaris, que, per a desesperació de l'emir, va encapçalar sant Eulogi cap a l'any 850 (Wolf, 1988; Coope, 1995).

Després, a finals del segle IX i primers decennis del X, hi torna a haver raons per emigrar. És prou conegut: les darreres dècades del segle IX el comte Guifré el Pelós organitza el repoblament de la Catalunya central, les terres del comtat d'Osona i el *pagus* de Berga, ampliació de la frontera que provoca expedicions de càstig del governador musulmà de Lleida, que actua pel seu compte, el 897, 911-912 i 913 (Bramon, 2000, p. 238-240, 252-253 i 260). Després l'autoritat del califa de Còrdova s'imposa, i això es nota en una expedició de la flota califal contra el litoral dels comtats el 935, a la qual dona resposta el comte Sunyer amb una expedició pel llevant peninsular que el va portar almenys a Tortosa el 936-937. Va ser una gosadia, però que potser va poder estimular noves migracions. El cas és que poc després, el 939-940, el califa imposava una pau duradora i, amb ella, una relativa consolidació de les fronteres, que potser va alentir, si no obturar, el degoteig d'emigrants (Bramon, 2000, p. 278-282, 284-286 i 292-295).

Arribats a aquest punt, la pregunta obligada és...

PER QUÈ EMIGRAVEN?

Què els impel·lia? Crec que, essencialment, podem distingir tres motivacions que a vegades podien operar entrelaçades: motivacions religioses, polítiques i econòmiques. Les més clares, i, en part, apuntades, són les dues primeres.

Per l'islam, els cristians eren *dimmís*, gent del llibre, que mereixien la condició de protegits, encara que eren discriminats respecte dels autèntics creients, els musulmans, pel fet que estaven obligats a càrregues fiscals superiors. Fins a finals del segle XI, amb l'arribada dels almoràvits, les comunitats cristianes d'al-Àndalus, els mossàrabs, van sobreviure amb la seva llengua i els seus propis clergues i bisbes. Però, en no ser el cristianisme la religió oficial de l'Estat

islàmic, la seva supervivència estava amenaçada: els mancava l'escalf del poder i la protecció per poder desenvolupar tasques missioneres de proselitisme. En aquestes condicions, moltes famílies hispanogodes, sobretot les més ben situades, escollien la conversió a l'islam com el mitjà més segur per mantenir la posició i millorar: l'exemple més clar és el dels Banū Qasī de la vall de l'Ebre, a la zona de Tudela. Aquesta lenta agonia de l'Església hispanogoda, que impedia als clergues més preparats que desenvolupessin les seves capacitats i guanyessin posicions en l'Administració, no va ser acceptada per tots. Molts van emigrar precisament per això, potser a vegades després d'haver-se involucrat en temptatives de resistència i lluita contra l'islam. Altres, potser perquè defensaven posicions més radicalment espirituals, van escollir desafiar l'islam en la prèdica i el debat teològic, i a la fi van buscar el martiri: és el cas dels màrtirs de Còrdova.

Les motivacions polítiques són encara més fàcils d'explicar. Es tracta de membres de la noblesa hispanogoda que, per preservar la seva posició i retenir el poder dins de l'Estat, un Estat got, es van oposar, en el primer moment, a la conquesta musulmana. Després, consumada aquesta, es van revoltar o van participar en les intrigues, conspiracions i lluites dins de l'emirat i el califat, sempre amb el propòsit de recuperar la Gòtia perduda o una part d'ella. A tal fi, van escoltar les crides a la revolta que Carlemany i Lluís el Piadós els feien, i les promeses d'ajut que els adreçaven. Quan tot això fracassava generalment no tenien més remei que exiliar-se. També és fàcil d'imaginar que, quan els exèrcits francs i hispanogots o catalans dels comtats feien campanyes per la frontera, i els musulmans hi responien, les famílies hispanogodes que es trobaven entremig, gairebé en terra de ningú, se sentien incòmodes i obligades a escollir. Quan això arribava moltes devien fer l'opció política de seguir els exèrcits cristians cap al nord o el nord-est.

Creiem que, amb referència als *hispani*, ningú ha pensat amb migracions per imperatius econòmics. Així els *hispani* serien sempre exiliats polítics, nobles poderosos fugitius d'al-Àndalus amb els seus fidels i els seus *servi*. I ben segur que seria així en molts casos, probablement la majoria, però el cas és que també hi podia haver motius materials, econòmics, per emigrar d'al-Àndalus. Intentarem fonamentar la hipòtesi: a la segona meitat del segle x el bisbe de Vic, la diòcesi del qual afrontava amb terra islàmica a la comarca de l'Anoia, va voler repoblar la zona de Tous i Montbui establint-hi pagesos, però pels volts del 990 es produí una sequera acompanyada d'esterilitat i fam que els forçà a emigrar. Doncs bé, com els *hispani* de segles enrere també aquests

emigraren cap a terres ultrapirinenques, només que aquesta vegada van arribar fins a Tolosa de Llenguadoc (Abadal, 2003, p. 133). I el cas és que la història d'al-Àndalus dels segles VIII-X està plena d'episodis de sequera, esterilitat i penúria com aquest (Fauvel, 2007). En aquest sentit, les fonts narratives musulmanes són molt més informatives que els documents catalans.

Al-Àndalus, en temps de l'emirat (756-929) i el califat (929-1031), va patir nombroses crisis de subsistència. Ho sabem per un gran nombre de fonts: *al-Bayān al-muğrib* d'Ibn 'Idrārī, *al-Muqtabis* d'Ibn Ḥayyān, l'*Aḥbār mağmū'a*, l'*al-Mu'ğib* d'Abd al-Wāhid al-Marrākušī, el *Kitāb nafḥ al-tīb*, d'al-Maqqarī, el *Nihāyat al-'arab*, d'al-Nuwayrī, el *Kitāb tāriḥ iftitāḥ al-Andalus*, d'Ibn al-Qūṭiyya, i la *Crònica anònima d'Abd al-Raḥmān III*. Aquestes fonts permeten establir una cronologia de les alteracions climàtiques i crisis de subsistències d'al-Àndalus i, per extensió, del conjunt de la península Ibèrica, en el decurs dels segles VIII-X. Les primeres notícies de fams són del segle VIII. Amb alguna possible imprecisió cronològica, concerneixen els anys 748-754, quan un seguit d'anys de sequera va malmetre les collites i va causar fam i, segurament, mortaldat, a més d'empènyer molts berbers immigrants a tornar al nord d'Àfrica. La sequera, típicament mediterrània, va ser la gran enemiga dels pagesos d'al-Àndalus. A més dels anys citats, les fonts esmenten sequeres el 812/813, 822/823, 845-847, 867-879, 886, 887, 915/916, 919, 926, 929, 932, 936, 941/942, 946/947, 989/990 i 991. La conseqüència de la sequera, ja ho sabem, era la mala collita, que, segons el dèficit i les imprevisions, generava una crisi més o menys greu de subsistències. El buidatge de les fonts andalusines permet establir la cronologia següent d'anys de crisi: 803, 812/813, 814/815, 822/823, 845-847, 867-871, 873/874, 898, 909/910, 915/916, 926, 929, 941/942, 964 i 989/990. Molts d'aquests anys van ser anys de fam i mortaldat, que van obligar les autoritats a intervenir condonant impostos i repartint menjar. Molta gent, diuen les fonts, va haver d'emigrar. Dels anys de fam dos mereixen una menció especial: el 915/916 considerat com el més dur, «d'una misèria mai coneguda», i el 989/990, pel fet que les fonts indiquen excepcionalment que la fam fou comuna a al-Àndalus, el Magrib i la Ifriqiyya (Salrach, 2009, p. 98-100).

De fet, les societats agràries com les d'aquella època estaven sotmeses a freqüents crisis de subproducció, que, en el cas dels mossàrabs o hispanogots cristians d'al-Àndalus, resultaven agreujades pels forts impostos que l'Administració emiral i califal els va anar imposant. D'això prou que se'n queixaven, i l'emperador carolingi, que ho sabia, no es va estar d'escriure'ls i

prometre'ls que si emigraven cap al seu imperi nord enllà els acolliria, els donaria terres i els eximiria de pagar impostos. I ho va complir.

ON ES VAN ESTABLIR I COM?

La resposta a aquestes qüestions implica separar les migracions de clergues de la resta d'emigrants.

Clergues

Els clergues hispanogots que en els segles VIII-IX van emigrar d'Hispania cap a terres de l'Imperi carolingi van fer una tasca essencial de difusió de la cultura goda per Europa, no només perquè hi van aportar els seus coneixements sinó també perquè es van emportar amb ells nombrosos manuscrits avui disseminats per les biblioteques europees. Aquesta història comença pels volts del 720 o una mica abans quan l'arquebisbe Pròsper de Tarragona i una part del seu clergat fugir davant l'arribada dels musulmans. S'emporten les relíquies de sant Fructuós i, segurament, molts manuscrits, entre els quals un oracional compost uns anys abans i avui encara conservat. Per unes notes marginals que hi figuren sabem que els exiliats tarragonins van viatjar per mar cap a Sardenya. Van desembarcar a Càller i després de fer-hi estada van fer camí cap a Itàlia, on van recalar a Reggio nell'Emilia i Lucca. L'oracional que portaven acabaria a la biblioteca de Verona. Dels clergues que acompanyaven Pròsper de Tarragona a l'exili alguns van treballar a Lucca en tasques de còpia i transcripció de manuscrits, i els còdexs que tots plegats portaven els van dipositar, en part, a la biblioteca del monestir de Montecassino (Zimmermann, 2003, p. 643).

Uns anys després, cap al 731 o 732, quan el bisbe d'Urgell fugir davant les tropes del berber Munūsa i és empresonat i cremat a Llivia, uns clergues que l'acompanyen aconsegueixen escapar-se i refugiar-se en terra dels francs. Porten amb ells dos manuscrits del segle VII escrits en lletra semiuncial, un exemplar de les *Quaestiones in vetus Testamentum* de sant Isidor i les *Enarrationes in Psalmos* de sant Agustí, que arribarien a la biblioteca d'Autun (Mundó, 1998, p. 84-86). Llavors o una mica més tard, per mitjà dels clergues exiliats, arriben al món franc carolingi moltes altres obres de l'Església hispanogoda: obres d'Isidor, naturalment, però també de Julià de Toledo, i la regla de sant Fructuós, textos de còmput, obres d'exegesi bíblica, passionaris i textos jurídics com el *Liber Iudicum* i la *Collectio hispana* (Zimmermann, 2003, p. 643).

El més important, però, va ser l'emigració de cervells, clergues especialment preparats i amb vocació de capdavanters, que devien emigrar a les darreres dècades del segle VIII. Ells, juntament amb Alcuí de York, es van posar al servei de Carlemany i van ser els primers artífexs de l'anomenat *Renaixement carolingi*. Penso sobretot en Teodulf d'Orleans, Claudi de Torí, Prudenci de Troyes i Agobard de Lió, que van arribar al regne franc com uns preveres instruïts i aviat hi van brillar amb tanta força que van ser promoguts a la dignitat episcopal en les seues esmentades (Gillard, 2008, p. 278-284).

El més brillant dels hispans refugiats va ser Teodulf, que va cultivar la poesia de format clàssic, antic, un gènere que li serví per descriure les antiguitats i les monedes, que li agradava col·leccionar, els paisatges que l'atreïen i els medis cortesans que observava amb fina ironia. Va fruit de gran prestigi. Per això, i per les seves capacitats, abans del 797 va ser nomenat bisbe d'Orleans, una diòcesi en la qual va desplegar una gran activitat. A petició de Carlemany va redactar diversos tractats teològics. Tenia, segons sembla, especials coneixements de geografia, i en aquest sentit va exercir alguna influència sobre l'escriptori de Ripoll, on també es cultivà la geografia. Amb Teodulf i altres clergues hispànics arribats a la Gàl·lia a través de Catalunya, es va estendre per l'Europa carolíngia la preocupació per la formació del clergat i els fidels. Així no és d'estranyar que quan Teodulf va prendre possessió del seu bisbat, en els primers estatuts sinodals que promulgà, el 797, va prescriure que s'obris una escola en els pobles on els pares ho demanessin (Zimmermann, 2003, p. 757, 760, 870 i 954-955; Gillard, 2008, p. 280).

Claudi, el segon dels intel·lectuals emigrats, potser pel seu origen hispànic i el coneixement de l'islam, era un iconoclasta convençut, l'únic teòleg occidental que en el concili de París del 825 va condemnar el culte a les imatges. Abans d'exiliar-se prop de Carlemany havia estat deixeble de Felix d'Urgell i, per tant, coneixia de primera mà l'adopcionisme encara que no sembla que s'hi adherís. Després, a la Gàl·lia, va passar al servei del bisbe Leidrad de Lió, a qui potser orientà en l'extirpació de l'adopcionisme a les diòcesis catalanes. Va acabar la seva carrera com a bisbe de Torí. De la seva obra el més important són els comentaris de les Sagrades Escriptures, que van arribar a la biblioteca de Ripoll (Zimmermann, 2003, p. 568-569, 645 i 757; Gillard, 2008, p. 281-282).

L'emigració de nobles i pagesos va ser diferent, si més no perquè el servei que la monarquia carolíngia n'esperava també ho era.

Nobles i pagesos

Després de la incorporació de Septimània al regne franc cap al 750-759 i fins a la caiguda de Barcelona el 801, com a mínim, els poderosos *hispani* amb els seus fidels i els seus *servi*, i potser també grups de pagesos independents que s'exiliaven, foren establerts per Carlemany a Septimània, sobretot als comtats de Narbona, Carcassona, Besiers i Rasès, a més del Rosselló, a tocar de la frontera. L'objectiu era rompre els erms de la zona i reforçar-ne el poblament, condició indispensable per assegurar-se'n el domini polític. Al mateix temps, s'aconseguia fixar a la frontera una població coneixedora de la situació a l'altra banda, enemiga de l'islam, disposada, per tant, a vigilar el territori i defensar-lo, i inclinada a participar en eventuais expedicions militars de conquesta o saqueig de les posicions islàmiques al sud dels Pirineus. Després que s'hagués conquerit Barcelona i estabilitzat la frontera al sud del Llobregat, els emigrants que devien arribar durant el segle IX avançat ja devien ser establerts en terres dels comtats d'Empúries i Girona-Besalú, primer, i de Barcelona, després. L'objectiu també aquí era reforçar l'estructura de poblament i el domini polític franc, incrementant el nombre de persones disposades a participar en la defensa dels comtats (Gillard, 2008, p. 150-245).

En quines condicions van ser establerts? La resposta és l'anomenat *règim dels hispans*, una situació jurídica especial, de privilegi, que diferenciava els hispans nouvinguts dels gots o hispans que habitaven d'abans en el país. El mecanisme, tal com el va establir Carlemany a finals del segle VIII, era el següent: el potent que acabava d'arribar sol·licitava i rebia del monarca carolingi un precepte pel qual se li concedia una terra erma o una vila despoblada, que el comte del territori corresponent estava obligat a lliurar a l'agrariat al mateix temps que en fixava els límits. El poderós investit amb la terra erma o vila despoblada passava a rompre els erms, explotar la terra i poblar l'indret, és a dir, a fer una *aprisio*, servint-se per a aquest fi dels seus familiars, els seus *servi* o esclaus, si en tenia, els seus fidels i els seus pagesos dependents, si també en tenia. Si calia, imaginem, feia una crida a altres *hispani*, que els documents anomenen *minores*, i els assignava parcel·les de terra perquè en visquessin a canvi de rendes i/o serveis. S'ha de suposar que molts *hispani minores*, simples pagesos immigrants, no tenien manera d'adreçar-se al monarca per demanar-li un precepte de concessió de terres, i per això havien de confiar en poderosos que tinguessin erms per concessió reial. Aquests poderosos eren els *hispani maiores* abans indicats, però també els comtes i bisbes o qualsevol gran propietari, vassall del rei (Abadal, 1926-1952, p. x-xvi; Gillard, 2008, p. 124-149 i 247-261).

Tots els hispans, grans i petits, eren posats sota la protecció reial, restaven exempts d'impostos i els era garantida la possessió de les terres en dret hereditari i de quasi propietat, que es devia consolidar com a plena per l'ús continuat en passar trenta anys, si abans el monarca, a prec de l'interessat, no en cedia la plena propietat. Els *hispani maiores* podien administrar justícia als seus homes a les seves terres en causes menors, mentre que les majors estaven reservades al tribunal comtal (Abadal, 1926-1952, p. XII).

Segurament, les normes dictades per Carlemany eren una mica generals i laxes de manera que tant els *hispani* com la gent del territori afectat per l'*aprisio*, sobretot les autoritats públiques, en van fer una interpretació favorable als seus interessos. Els pagesos de la zona, que devien emprar els erms com a pastura o els consideraven com una reserva potencial per a eventuals rompedes pròpies, no van veure amb bons ulls l'arribada dels *hispani*, i possiblement es van confabular per reclamar les terres que els *hispani* eixarmaven amb l'argument que no eren fiscals sinó de la seva propietat. Els comtes, per la seva banda, devien estar queixosos de veure arribar a llurs comtats *hispani* poderosos i armats amb les seves comitives i els seus pagesos, i que s'hi establien ocupant terres fiscals, de les quals ells altrament haurien pogut disposar, i, a més, no pagaven impostos i, en part, escapaven a la seva justícia. Aviat, per tant, es van produir friccions i conflictes, sobretot perquè els comtes van imposar càrregues als *hispani* i els van confiscar terres amb l'argument que eren simples beneficis i no concessions en quasi propietat (Abadal, 1926-1952, p. XII; Gillard, 2008, p. 257-261).

Aquests abusos van ser denunciats per una quarantena d'*hispani* davant l'emperador, que va ser sensible a les queixes i va ordenar una enquesta judicial, els resultats de la qual van ser favorables als denunciants. En conseqüència, en to imperatiu, Carlemany va escriure als comtes de Septimània i la Marca Hispànica per exigir-los el retorn de les terres confiscades als *hispani* i el reintegrament del seu estatus jurídic. De tota manera, el tema era complicat, hi havia molts interessos en joc, i el manteniment d'uns grups privilegiats com els dels *hispani*, que, en part, se sostreien de l'Administració ordinària de comtes i vescomtes, resultava difícil. En el fons, depenia de la força de la monarquia: de la seva capacitat de mantenir les pròpies decisions, i això, en una època en què el poder es territorialitzava i privatitzava a mans dels agents reials, resultava gairebé impossible. Potser per això, els hispans més poderosos no van deixar mai de demanar a la cort carolíngia preceptes de confirmació i sobretot de concessió de propietats per transformar les aprisions *quasi jure*

propietario en propietats plenes. I també van demanar a Lluís el Piadós i Carles el Calb la ratificació i precisió del seu estatus jurídic (Abadal, 1926-1952, p. XII-XIV i 312-314; Gillard, 2008, p. 257-265).

Així, el 815, es definia millor la seva condició: serviran a l'exèrcit a les ordes dels comtes, però no li deuran càrregues materials de cap mena (allotjaments, bagatges, censos); hauran de satisfer els obsequis o ajuts deguts als ambaixadors o legats del rei; estaran sotmesos a la justícia comtal per les causes majors, però no per les menors, que administraran ells mateixos; podran establir a altres en les seves terres i cobrar-ne el servei, i, si aquests abandonen les terres, els revertiran, i, si volen, es podran encomanar als comtes, de manera que si, per fer-ho, reben d'aquests beneficis, els deuran les prestacions habituals (Abadal, 1926-1952, p. XIII).

Un any més tard eren els *hispani minores* que es queixaven del fet que, havent rebut terres per aprisiar dels *hispani maiores*, dels comtes o d'altres poderosos vassalls del rei, un cop feta la feina de posar la terra en conreu, n'eren expulsats. L'emperador va resoldre la queixa donant a cadascú el seu dret: els poderosos retindrien la propietat eminent de la terra i percebrien dels pagesos les rendes i/o serveis acordats, i aquests, si complien l'estipulat, no solament no podrien ser-ne expulsats sinó que tindrien el dret de transmetre la terra per herència als seus fills (Abadal, 1926-1952, p. 410 i 420-421; Gillard, 2008, p. 257-261).

És clar que, com dèiem, l'edifici jurídic així construït només es mantenia en peu si s'hi mantenia l'Estat, és a dir, una monarquia que fos garant del dret i la justícia, i això que en època de Lluís el Piadós i Carles el Calb ja va ser difícil, després va resultar impossible. Ja des de mitjan segle IX el poder s'atomitzava i passava de mans dels monarques als seus agents. Llavors el destí dels *hispani* i les seves aprisions fou cada vegada més una qüestió de força entre ells i els poderosos dels llocs. La documentació de Septimània del segle IX està esquitxada de documents relatius a judicis que enfronten els *hispani maiores* i les famílies comtals i vescomtals de la zona. Per aquests documents sabem que moltes vegades van ser desposseïts per comtes i vescomtes, que van donar les viles confiscades en benefici als seus fidels, però també moltes vegades els *hispani*, emparats en la força del nombre, aconseguïen recuperar-les. El conflicte es devia allargar fins als segles X i XI, quan els *hispani* més poderosos es van unir i fondre en les files de l'aristocràcia feudal llenguadociana (Duhamel-Amado, 2001; Gillard, 2008, p. 265-278).

Als comtats catalans són els bisbes de Girona i els *hispani maiores*, tots amb preceptes carolingis, que es disputen la possessió de viles de la diòcesi

de Girona. Davant els tribunals, els bisbes generalment guanyen, però no sempre. A vegades bisbes i *hispani* han de repartir-se les propietats, cosa que potser és un preludi de com en el feudalisme s'hauran d'organitzar les relacions entre la noblesa i l'Església en terres de Girona (Martí, 1985-1986; Salrach, 1999).

CONSIDERACIÓ FINAL

La història no té gaire en consideració el destí dels que per necessitat es veuen obligats a abandonar la seva pàtria i buscar-se la vida en altres terres. I van ser i són molts. Aquesta història de clergues i potents que en els segles VIII-X van fer el camí de l'emigració i de l'exili és, per tant, part d'una història molt llarga, inacabada i sovint anònima, però mai tan anònima com la dels petits pagesos (*hispani minores*) també emigrants que gairebé només per casualitat apareixen tangencialment en els nostres documents.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, Ramon d' (1926-1952). *Catalunya carolíngia*. Vol. II: *Els diplomes carolíngis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 2 v.
- (1949). *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*. Barcelona: Real Academia de Buenas Letras.
- (1953). «El paso de Septimania del dominio goda al franco a través de la invasión sarracena, 720-768». *Cuadernos de Historia de España* [Buenos Aires], núm. XIX, p. 5-54.
- (1955). *Catalunya carolíngia*. Vol. III: *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 2 v.
- (1956). «La expedición de Carlomagno a Zaragoza: el hecho histórico, su carácter y su significación». A: *Coloquios de Roncesvalles, agosto de 1955*. Saragossa: Universidad de Zaragoza; Pamplona: Diputación Foral de Navarra. Institución Príncipe de Viana, p. 39-71.
- (1961). «La pre-Catalunya». A: SOLDEVILA, Ferran (dir.). *Història dels catalans*. Vol. II. Barcelona: Ariel.
- (1965). *Els primers comtes catalans*. 2a ed. Barcelona: Vicens-Vives.
- (1968). «Alta edat mitjana». A: SOLDEVILA, Ferran (dir.). *Història dels catalans*. 2a ed. Vol. I. Barcelona: Ariel.
- (1969). *Dels visigots als catalans*. Barcelona: Edicions 62. 2 v.

- ABADAL, Ramon d' (1986). *Catalunya carolíngia*. Vol. I: *El domini carolíngi a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2003). *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*. 2a ed. Pamplona: Urgoiti.
- BOIX, Jordi (1996). «El marc històric». A: PLADEVALL, Antoni (dir.). *Catalunya romànica*. Vol. XVI: *La Ribagorça*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 23-105.
- BRAMON, Dolors (2000). *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 al 1010*. Vic: Eumo; Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Continuació de l'obra de J. M. Millàs i Villicrosa]
- COOPE, Jessica A. (1995). *The Martyrs of Córdoba: Community and family conflict in an age of mass conversion*. Lincoln; Londres: University of Nebraska Press.
- DUHAMEL-AMADO, Claudie (2001). *Genèse des lignages méridionaux*. Vol. I: *L'aristocratie languedocienne du Xe au XIIIe siècle*. Tolosa: CNRS. Université de Toulouse - Le Mirail.
- FAUVEL, Line (2007). *Climat, catastrophes naturelles et société en Al-Andalus du déb. du VIIIe s. au déb. du XIe s. d'après des sources annalistiques arabes*. Tolosa: Université de Toulouse - Le Mirail. [Memòria de màster]
- GILLARD, Xavier (2008). *Hispani et aprisionnaires dans l'empire carolingien (VIIIe-Xe siècles)*. Tolosa: Université de Toulouse - Le Mirail.
- JUNYENT, Eduard (1992). *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Tesi doctoral. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- LACARRA, José María (1945). «Textos navarros del Códice de Roda». A: *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*. Vol. I. Saragossa: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 193-283.
- MARTÍ, Ramon (1985-1986). «La integració a l'“alou feudal” de la seu de Girona de les terres beneficiades pel “règim dels hispans”. Els casos de Bàscara i Ullà, segles IX-X». A: PORTELLA, Jaume (ed.). *La formació i expansió del feudalisme català*. Girona: Col·legi Universitari.
- MUNDÓ, Anscari Manuel (1998). *Obres completes*. Vol. I: *Catalunya. I: De la romanitat a la sobirania*. Barcelona: Curial: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ORDEIG, Ramon (1993-1994). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-X)*. Vic. 2 v. [Edició de l'autor]

- RIUS SERRA, José (1945-1947). *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. 3 v.
- SALRACH, Josep M. (1978). *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*. Barcelona: Edicions 62. 2 v.
- (1999). «Disputes i compromisos entre l'Església de Girona i la noblesa. Notes d'unes difícils relacions (segles XI-XII)». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 29, p. 927-957.
- (2004). *Catalunya a la fi del primer mil·lenni*. Lleida: Pagès Editors; Vic: Eumo.
- (2009). *La fam al món: Passat i present*. Vic: Eumo.
- WOLF, Kenneth Baxter (1988). *Christian martyrs in muslim Spain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ZIMMERMANN, Michel (1989). *En els orígens de Catalunya: Emancipació política i afirmació cultural*. Barcelona: Edicions 62.
- (1992). «Conscience gothique et affirmation nationale dans la genèse de la Catalogne (IXe-XIe siècles)». A: *L'Europe héritière de l'Espagne wisigothique*. Madrid: Casa de Velázquez.
- (2003). *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIIe siècle)*. Madrid: Casa de Velázquez. 2v.